

Лазизбек Азаматович ХАИТОВ,
Бухоро Давлат Университети
таянч докторанти
falsafa.phd.1991@mail.ru

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ – НАФС ИЛМИНИНГ НАЗАРИЁТЧИСИ

HAKIM TERMIZI – THEORETICIAN OF KNOWLEDGE ON NAFS

ХАКИМ ТЕРМИЗИ – ТЕОРЕТИК НАУКИ О НАФСЕ

Аннотация: Мазкур мақолада тасаввуф фалсафасининг йирик назариётчиларидан бири мутасаввиф Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий таълимотида нафс ва уни тарбиялаш йўллари таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: тасаввуф, Ҳаким Термизий, “Адабун Нафс”, “Нафс риёзиёти”, нафс, сабр, қаноат, ақл, тавба, рўза, ҳалоллик ва поклик.

Аннотация: В данной статье анализируются проблемы нафса и её воспитание в учении суфийского знатока, одного из теоретиков суфийской философии, Абу Абдуллы Мухаммада ибн Али ибн аль-Хасана ибн Башира аль-Хакима Термизи.

Ключевые слова: суфизм, Хаким ат-Термизи, “Адабун нафс”, “Наука о нафсе”, нафс, терпение, удовлетворение, разум, покаяние, ураза, честность и чистота.

Abstract: The following article analyses the problems of the category nafs and its tutoring in the teaching of one of the paramount representatives of the sufi philosophy, theoretician Abu Abdullah Muhammad ibn Ali ibn al-Hasan ibn Bashir al-Hakim Termizi.

Keywords: sufism, Hakim Termizi, “Adabun-nafs”, “The science of Nafs”, nafs, patience, satisfaction, mind, repentance, fasting, honesty and purity

Тасаввуфда нафс масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Ҳаким Термизий (820-932) ислом тарихи, тасаввуф ва фалсафада, “илмун-нафс”- нафс илми тушунчасини киритган ва шу масалага катта эътибор қаратган мутасаввиф ҳисобланади. Нафс инсон борлигининг муҳим томонини ташкил этади. Нафс бу инсоннинг ўзлиги, “менинг ўзим” дегани. Нафс – рух қолипи. Нафс бу фақатгина еб-ичиш, кийиш эмас, балки у жоҳиллик, илмсизлик, манманлик, дунёпарастлик, ўғрилиқ, тамагирлик, порахўрлик, ҳасад, бахиллик, мансабпарастлик, шаҳват, ғазаб, ҳасислик, риёкорлик, золимлик, раҳмсизликдир.

Тасаввуф таълимотида инсонни комилликка етакловчи омиллардан бири нафс тарбиясидир. Шунинг учун ҳам ўрта аср манбаларидан тасаввуфга берилган Усмон Турарнинг таърифида: “тасаввуф нафснинг барча истакларини ва завқларини тарқ этмоқдир [12: 17]”, - деб таъкидланган.

Ҳаким Термизий инсон ички дунёсини ўрганган олимдир. У нафс тушунчасини таҳлил этиб, бу борада кўплаб асарлар ёзган. Мутасаввифнинг “Макрун нафс” (Нафс макри), “Адабун нафс” (Нафс одоби), “Риёзатун нафс”, “Наводирул усул” каби асарларида асосий эътибор нафс тушунчасига қаратилган. Шу билан бирга унинг “Масоил ал-Макнуна”, “Бадв уш-шаън”, “Говрул умур”, “Маърифатул асрор”, “Масоил аҳли сарахс” “Ал имсол минал китоб сунна” ва бошқа асарларида нафс ва унинг тарбиясига эътибор берилган.

Ҳаким Термизий ўз асарларида аввало, ҳаёт, инсон омили, нафс, қалб, ақл ва ҳаво баҳси теварагида, сўнг инсон ички дунёсидаги нафс масаласи, унга қарши кураш, унинг одоби, нафснинг зохирий ва ботиний аломатлари хусусида фикр юритади.

Ҳаким Термизий нафс илмининг олими сифатида, унинг касалликларни фаҳмловчи, унинг иллатлари ва яширин жиҳатларини танувчи эди. Шунинг учун у солиқлар яъни ҳақ йўли толибларига нафснинг касаллик ва офатларини батафсил баён қилиб берган. Аҳмад Абдурахим Сойиҳ таърифида: Ҳаким Термизий исломий нафс илмининг асосчиси сифатида эътироф этилган. [7: 17]

Ҳақим Термизий эътирофича, нафс бу иссиқ шамол бўлиб, буюк Аллоҳ уни жаҳаннам эшиги яқинидаги тутундан яратди. Унинг жойи ўпка бўлиб, баъзилар у ичакларда бўлади, деб айтган. Унинг ҳаракатини нафс ҳавоси, истаги, амали эса шаҳват деб айтилади. Унинг белгиси унинг хавфда бўлишидир, зеро, хавфнинг буғи иссиқдир. Бошнинг буғи совуқдир, чунки у руҳдандир. Хавфнинг буғи эса тана ва нафсдандир. [1: 21]

Демак, Ҳақим Термизий нафсни иссиқ шамолга ўхшатиб, Аллоҳ уни жаҳаннам эшигидаги тутундан яратганлиги, унинг инсон танасидаги жойи ўпка эканлигини эътироф этиб, инсон ҳаракатда бўлгани боис, нафс ҳам доим ҳаракатда бўлиши, нафс жиловланмаганда у шаҳватга айланиши, шаҳватга айланганда хавф туғдиришини таъкидлаб, ана шу хавф иссиқликдир. Хавфнинг иссиқлиги тана ва нафс эканлигини изоҳлаб, инсон танасидаги бошнинг буғи совуқлик бўлиб, у руҳдан эканлиги тавсифлаб берган.

Ҳақим Термизий инсон фитратини нафсоний ва раббонийга ажратган. Мутасаввиф “Масоилул макнуна” китобида бундай дейди: “Нафснинг жидду жаҳди (Аллоҳ таолодан бўлган) миннат (яхшилик, саховат, ҳадя) ни пардалаб, ёпмоқ, қалбнинг жидду жаҳди эса бу миннатдаги (нафс томонидан бўлган) пардаларни кўтариб, уларни парчалаб ташламоқдир”. Мутасаввифнинг бу фикридан маълум бўладики нафс инсонни ҳақиқатни англаш йўлида парда ҳижоб экан ва уни ҳақиқатга эришувига тўсқинлик қилар экан. [5:91]

Ҳақим Термизий шахс сифатлари тааммулини инсондаги сезгилар ўрни масаласида дақиқ ишлатди, яъни шахс сифатларини унинг сезгилари ёрдамида дақиқ таҳлил қилди. Нафс борасида унинг кўриниб турган ташқи жиҳатлари билан қаноат қилмай, унинг ички жиҳатлари сари чуқур кириб борди. Худдики, унинг зоҳирини идрок қилганидек, унинг яширин жиҳатлари ва турли шаҳватларини таниш даражасига ҳам етиб борди. [7: 17]

Ҳақим Термизий нафсни ташқи ва ички (зоҳирий ва ботиний) қисмга ажратган. Ички тарафи - унда ёмонликлар жам бўлган

жиҳатдир. Ташқи тарафи эса унга яхши ёки ёмон ҳислатлардан қайси бири ғолиб келса, ўшанга эргашадиган жиҳатдир [6:38-42]. Мана шу охиригиси, бизнингча, нафснинг “ўзлик”-жонни англатувчи маъносига далолат қилади.

Ҳақим Термизий инсоний нафсни нозик фаҳмлаб, инсоний шахсият белгилари билан таништиради, уни кўрсатиб беради ва булар хулқий жиҳатлар, одатлар, майл, муктасаб (инсон ҳаракати билан юзага чиқувчи) сулук асослари, хулқнинг сулук услублари билан боғланиши кабилардир. [7: 171] Хуллас, «бу манҳаж - услуб деярли биз билган «илм ан-нафс» дир. Бирдан - бир фарқи - ундаги ахлоқий ғоядир». [8:154] Манҳаж сўзи луғатда Минҳож яъни ёруғ ва равшан йўл маъносини билдиради. [13:393] Бундан маълум бўладики, Ҳақим Термизийнинг инсоний нафсни нозик фаҳмлаш услублари асосида яратилган нафс илми- ёруғ ва равшан йўл экан.

Бунда Ғарб психология фанининг биргина жиҳатини келтириб ўтамиз. Бу тизимда барча нарсаси “нафс” тушунчаси ва унинг фаолият йўналишлари атрофида айланади. Бу ерда муаммо чиқариб турган нафснинг хоҳишларини янада кўпроқ, нозикроқ англаш ва бажо келтиришга эътибор қаратилади. Ваҳоланки, дунёга нисбатан олганда нафс талаби ва қамрови доимий ва чексиздир. Ҳақим Термизий келтиришича нафс айбларининг ҳам чеки йўқ.

Ҳақим Термизий “Наводирул усул” даги ҳадисларни шарҳлашда ўзига хос маънавий бир услуб танлайди ва ёндашади. Фикримизча, Ҳақим ат Термизий энг асосий жиҳат сифатида ҳадисларда инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат қиладиган ғояларни танлаб олиб, инсон борлиғи билан боғлиқ масалаларни таҳлил қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ҳадисларни қалб, садр, ақл, нафс, руҳ каби унсурлар орқали шарҳлаб, уларнинг ҳикмати ва яширин маъноларини очиб берган. Мутасаввифнинг шарҳларида руҳ ва нафс рақобатига катта ўрин берилади. Ҳақим ат-Термизийга кўра руҳнинг қароргоҳи инсоннинг бош қисмида бўлиб, шу ердан у инсоннинг танаси бўйлаб ёйилган. Нафснинг қароргоҳи эса коринда, шу жойдан у тана бўйлаб ёйилган. Термизий ўз шарҳларида руҳни “самовий” ва нафсни “арзий” (ерга мансуб) деб, руҳ совуқ,

нафс эса иссиқ дейди. Агар инсон “пуф” деб пуфласа, совуқ ҳаво чиқади, бу руҳнинг совуқлиги. Агарда “хах” деб оғзидан ҳаво чиқарса иссиқ ҳаво чиқади, бу нафснинг иссиқлиги. Биринчи совуқ ҳаво-нафса, иккинчи иссиқ ҳаво эса нафха. Руҳнинг одати итоаткорлик, нафснинг одати эса шаҳватга берилиш. [9:350-356] Ҳаким Термизий ҳар қандай ҳадисларни шарҳлашга киришар экан, рух ва нафс унсурлари унда асосий мавқени эгаллайди. Бундай ёндашувни унинг ҳар бир асарида топиш мумкин. Шунингдек, мутасаввиф маълум бир сўзнинг қўлланаётган маъносини таҳлил этиб, ўша сўзни ташкил этган ҳарфларгача таҳлил қилади. Кейин эса сўз ва уни ташкил этган ҳарфларни у англатаётган маъно билан боғлиқлик жиҳатини очиб беради. Бу билан сўзлар ва улар билдирган объект номи ўзидан - ўзи пайдо бўлиб қолмаган, балки мантиқий изчиллик борлигини кўрсатиб беради. Ҳаким Термизий ўз фикрларини башариятга тушунарли тарзда етказиш ҳамда бу фикрларнинг ҳаётдан узилиб қолмагани ва амалий татбиқ этиш мумкинлигини кўрсатиш мақсадида ўз тажрибасидан келиб чиқиб, турли мисол, ривоят ва хулосалардан кенг фойдаланганлар. Аллома ижодининг яна ўзига хос жиҳати у диний илмларнинг барча соҳаларини эътибордан четга қолдирмаган ва ҳоҳ у фикр бўлсин, ёки калом, сулук ёки тафсир бўлсин, уларнинг барчаси билан таниш бўлгани асарларида яққол кўзга ташланади.

Ҳаким Термизийнинг таъкидлашича: “Нафс - арзий (ерга мансуб) ва шаҳвонийдир. Шаҳват изидан шаҳватга, хоҳиш изидан хоҳишга мойил бўлувчи, хотиржамлик, тинчланиш ва барқарорлик топмайдигандир. Унинг амаллари турли-туман, сира бир - бирига ўхшамайди: баъзида қул, бошқа вақтда хожа, баъзида бўйсунувчи, бошқа вақтда эга, баъзида ожиз, бошқа вақтда иқтидор (қодир бўлиш)ли” [11:121-122]. Булар инсоннинг нафсоний хусусиятларидир. Оддий қилиб айтганда, инсоний аҳволнинг турли-туманлиги ва булар инсоннинг қайси ботиний аъзоси билан боғлиқлиги борасида гап кетмоқда. Демак, хусусият аниқланди - турлилик ва зиддиятчилик, муаммосининг асосий нуқтаси ҳам кўрсатилди-нафс.

Энди Термизий исломий унсурни, яъни замонавий психология тили билан айтганда “коррекция” (тузатилиш)ни келтиради: “Энди агар нафс риёзат қилдирилса, унинг устида ишланса ва одоб берилса, жиловини эгасига беради” [11:122]. Яъни унинг тадқиқига, шунда инсоний нафс турлилик ва қарама-қаршиликлардан барқарорлик ва тизимлиликка ўтади.

Ҳаким Термизий мулоҳазаларига кўра, банда нафсини ҳавойи истаклардан воз кечиш билан риёзатга солса, сабабларга боғлиқ ўй-хаёлларни узса, қалбни ўлдириб, нафсга куч берадиган лаззатлардан тийилса, ҳавосига қарши курашса, нафс хор бўлади ва сўлади. Ана ўшанда қалб ва ақл жиловини Аллоҳга беради. Банда Аллоҳ буйруқлари доирасида тўғри, унинг ишлари борасида бировдан кўркмайдиган, унинг йўлида маломатдан хавф қилмайдиган бўлади. Агар унга бирон ташвиш етса, ўзини бошқа нарсаларга эмас, Аллоҳнинг ўзига топширади. Унинг қулоғи Хожасига сергак, қалби ҳам унинг хоҳиши ва иродасига рози, ўзи учун ғайб пардалари ортидан кўринадиган нарсаларга диққат қилувчи бўлади. Фикримизча, Ҳаким Термизий нафсни меъёрга солишнинг қуйидаги мезонларини таснифини келтирмоқда: ақл, сабр, қаноат, рўза, тавба, ҳалоллик ва поклик.

Ҳаким Термизий ҳавойи нафс ҳақида фикр юритар экан, ҳавойи нафснинг асли шайтон измига бўйсуниб ва Раҳмонга итоатсизлик қилиб, нафснинг Аллоҳ таоло рози бўлмайдиган нарсалар учун ҳаракат қилишидир. Унинг иши шаҳватларга эргашишдир. Ҳавойи нафснинг зидди-ақл, яъни соғлом ақл эканини эътироф этган. [1:68]

Ақл нафсни ҳавойи истакдан тўсиб, қайтариб туради. Унинг ҳаракати яхши ва ёмонни билиш, чиройли фарқлашдир. Агар ақл қалб билан боғланса уни Аллоҳга етказди. Ақл икки хил бўлади: [1:47-48] биринчиси: ҳужжат, яъни далил ақли бўлиб, жойи мияда, Ақлнинг нури қалбга йўналади. Иккинчиси: каромат ақли бўлиб, ўрни ғойибда. Унинг нури ва салтанати қалбда бўлади. Каромат ақли икки нав бўлади: Табиат ақли ва тажриба ақли. Шоир айтганидек, ҳар иккиси манфаат беради:

Ақл борки, у табиий ақлдир.
Ақл борки, у сунъий ақлдир.
Сунъий ақл бермайди фойда,
Агар табиий ақл бўлмаса.
Қуёш ҳам наф бермагандай,
Уни кўзлар кўрмаганда. [1:47-48]

Ҳаким Термизий биринчи ақл - далил хужжат ақли бўлиб у аҳмоқликни кетказишга хизмат қилади. Унинг иши дунё ишларини чиройли юритиш ва охират амалларига юзланишдир. Иккинчиси каромат ақли босқичида унга неъматларни кўриш ва нафсидан воз кечиш йўли билан эришилади.

Мутасаввиф нафсни жиловлашда ақл қўллайдиган энг самарали курул сабр ва қаноат эканлиги, деб кўрсатади. Унингча, ҳар қандай ижтимоий қийинчиликлар, жисмоний азоб-уқубатлар, руҳий тушкунликларнинг давоси ва бартараф этиш воситаси сабр-тоқат ва қаноатдир. Сабр-тоқат туфайли жисмоний азоб-уқубатлар лаззатга айланади, ижтимоий нуқсонлар бартараф бўлади. Сабр ва қаноат инсонни соғломлаштиради.

Ҳаким Термизий сабрни қуйидагича талқин этадилар. Сабрнинг асли бир нарсага чидаш ёки бир нарсдан ўзини тийишдир. Унинг иши Аллоҳ таоло ва Расули хуш кўрган нарсаларга собитликдир. Сабрнинг зидди сабрсизликдир. [1:62] Демак, Ҳаким Термизий инсон ҳавойи нафсни енгиши учун ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзини тийишликни ва чидам орқали мақсадга эришишни изоҳлаб, ҳар қандай чидам ва сабр Аллоҳ таоло ва Расули хуш кўрган нарсаларга собитлик билан эргашиш ҳавойи нафсни енгишнинг асосидир деб таъкидлайди.

Мустамлий Бухорий (вафоти 1043) “Шарх ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф” (“Тасаввуф йўлини таништириш” асарига шарх”) [3:232] китобида Ҳаким Термизийнинг сабр тўғрисидаги қуйидаги фикрларини келтиради: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ат-Термизий раҳимахуллоҳ. У: “(Аллоҳдан) сабр ва намоз ила ёрдам сўрангиз, деган оят тўғрисида шундай дейди: “Сабр танни хокисор қилади ва намоз қалбни юмшатади. Бу дунё ва у дунёнинг яхшилиги ва ана шу икки нарсададир” [3:232]

Мутасаввиф қаноат ҳақида фикр юритар экан, қаноатнинг асли нафсига берилган насиба билан кифояланишидир. [1:67]

Унинг кўриниши тоат-ибодатга юзланиш ва одамлардан деярли беҳожат бўлишдир. Демак, қаноат-бир сўз билан айтганда кифояланиш, берилган насибага шукроналик қилиш, тоат-ибодатга юзланишдир.

Қаноатнинг зидди-хирс, яъни тўймаслик, қоникмасликдир. Демак, Аллоҳ таолога нафсини бўйсундириши тоатнинг асли ҳисобланади. Тоат Аллоҳ таолонинг розилиги учун бўлса, банда нафсига етган мусибатларга парво қилмайди. Хуллас, сабр-қаноат, тоат туфайли жисмоний азоб-уқубатлар лаззатга айланади, нуқсонлар бартараф этилади.

Сабр қилувчи инсонларни Ҳаким Термизий қуйидаги тоифаларга бўлади. 1. Собир, яъни сабрли, сабрига содиқ киши. Сабр этувчи (собир) ўзини бало гирдобига солиб, балолардан кўрмайдиган инсондир. 2. Саббор – ўта сабрли кишидир.

Тасаввуфда нафс сабр орқали жиловланади, тоатдан ҳаловат топиш ҳам сабр билан боғлиқдир. Ҳамма тариқатлар замирида сабр асосий ўрин эгаллайди ва Аллоҳга етишиш йўлидаги қийинчиликлар фақат сабр кўпригидан ўтилиши таъкидланган. Сабр - етук жавонмардлик ва жасоратни ифода этади. Ҳар бир саъй-ҳаракат, муваффақият, муаммою, ташвишларидаги улушларининг катта-кичиклиги сабр-бардош ва тоқатига қараб белгиланади.

Ҳаким Термизий сабр қилувчи кишининг ҳар бир ишида олтита сабрли хислат борлигини эътироф этади. [5:37]

1. Аллоҳга муҳаббат ва Аллоҳ таолонинг сабрлиларни севиши.

2. Собир инсоннинг ҳар бир нарсада Аллоҳни муҳаббатини кўриши.

3. Аллоҳ таолонинг сабр қилувчига берган каромати. Чунки у исломга тўлиқ амал қилувчи комил банда бўлиб, ўшал вақтда (бало билан имтиҳон қилинган пайтда) ўз нафсини ва молини Аллоҳ таолога топширади.

4. Аллоҳ таолонинг собир бандани мағфират қилиши.

5. Собир банданинг Аллоҳ раҳматига сазовор бўлиши.

6. Собир банданинг Аллоҳ ҳидоятига эришиши.

Демак, Аллоҳ Таоло сабр қилган кишининг ишига хайру-баракот беради. Саббор инсон нафсни енгиб, уни жиловлаган ҳисобланади ва нафс васвасасига учмайди.

Ҳаким Термизий нафс масаласи ҳақида фикр юритиб, меъёрга махсус эътибор беради. Унингча нафснинг шахвоний ҳавасларини очлик йўли билан тарбиялаш мумкин. Инсоннинг бошига катта хавф – нафсининг бузуклигидан, еб-ичиш ҳирсидан юзага келади. Уларнинг барчасига фақат сабр орқали эришилади. Ҳаким Термизий фикрича, рўза тутиш бу нафсни жиловлашдир. Рўза банда билан Раббисининг ўртасидаги сирдир. Бу ҳам бўлса бандани таомдан, шаробдан ва жимодан кечгача ўзини тийиб турмоқликка азму қарор қилишдир. Бандани бир нарсдан ўзини тийиши рўза-“саум” деб аталади. Рўза тутувчи инсон ҳар бир соатда таом, шароб ва ман қилинган бошқа нарсаларга шахвати келиб, хархаша қилиб тураверади. Банда ўз шахватини қайтариб, нафсига қайтариш аччиғини тоттиради. Бу банданинг ўша шахватига нисбатан соат сайин сабр янгиланиб боради. Шунинг учун “сабр қилиб рўза тутувчи дейилади”. Чунки рўза тутувчининг нафсида ҳар бир шахват қўзғалган пайтда ва ўша шахватдан ўзини тийган пайтида сабри янгиланиб туради. У қилган назрига вафо қилиб собит туради. Шунинг учун Аллоҳ таоло “Рўза Мен учундир, унинг мукофотини Ўзим бераман”-деди. Чунки инсоннинг қўриқчи фаришталари ҳам рўза тутган-тутмаганини билмай қоладилар. Бу нарс банда билан Раббисининг ўртасида бўлади.

Мазкур сабр ва ўша шахватлардан хархашаси фаришталардан яширин бўлса, уларга бунга бериладиган мукофотнинг қанчалигини билиш ҳам махфийдир. Бу мукофотга Аллоҳ таолонинг Ўзи бандаси учун кафилдир. Чунки шахват хархаша қилаверса, банда азму вафосида барқарор бўлаверади, ҳар бир қилган азму саботида янги савоб олаверади. Шунинг учун ҳам Расуллуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Рўзадан бошқа амалларнинг ҳар бирига ўндан етти юзгача савоб берилади”[5:134] ,-дедилар.

Мутасаввиф олим қалб билан боғлиқ бўлган нафс масаласига ҳам диққат-эътиборни қаратиб, бу борада илмий асосланган янги

хулосаларга келади, у имкони борича инсоннинг душмани бўлган нафсни фош этади ва унга қарши ҳалоллик ва поклик ғоясини илгари суради. [4:178] Аммо у ўз навбатида нафсни қалб таркибидаги тушунчалар билан боғлайди. Чунончи у нафси амморани садрга, нафси мулҳимани қалбга, нафси лаввомани фуодга, нафси мутмаинани лабга мансуб этади. Шу билан олим нафснинг тўрт даражасини тайинлайди, уларнинг зоҳирдан ботингача бўлган муносабати ва ҳаракатини аниқлайди. Нафси аммора ва мулҳима (илҳомга келтирувчи нафс) агар инсонга душманлик қиладиган нарс ҳисобланса, нафси лаввома (виждонли нафс) ва мутмаина (тинч ва ором нафс) инсонга таскин бергувчи нафсдир. Яъни ал-Ҳаким ат-Термизий фикрича нафс тушунчаси аслида поклик ва нопоклик масаласи билан боғланган муаммодир. Унинг поклиги сидқу сафо ва руҳониятга етаклайди ва бу эса Ҳақ даргоҳига йўл очади. Фуод ва лаб, яъни маърифат ва тавҳид даражаси шу нафс, яъни руҳ ҳаракати билан ҳосил бўлади. Аммо нафси аммора ва мулҳима ҳамиша олимнинг танкидига учраган. Ҳаким ат Термизий бу икки нафсдан қутулиш учун доим нажот излаган, уларга лаънатлар билдириб, поклик ва мусаффоликни шиор қилган. Хусусан илҳом бергувчи нафс, яъни нафси мулҳимага қарши олим жанг эълон қиладди. Жумладан “Бадв уш-шаън” асарида бу ҳақда бундай дейдилар: “нафс хоҳиш қилган нарсалардан ўзимни тийдим; хусусан менга илҳом бахш этгани учун шахват нафсидан узоқда бўлдим”. [2:32]

Ҳаким Термизий тарбия масаласида нафс тарбиясига эътибор бериш кераклиги, инсон бешикдан қабргача тарбияга муҳтожлигига эътиборни қаратади. Нафсни жиловлаган мукофотга сазовор бўлса, унга берилган мутлақ жазога учраши изоҳланган. Унингча, болаларнинг тузалувчи, тарбияси – мактабларда; қароқчиларнинг тузалувчи, тарбияси – қамокхоналарда; аёлларники – уйларда; ёшларники илмда; кексаларники эса масжидлардадир. [10:340]

Ҳаким Термизий нафсни меъёрга солиш масаласида тавбага махсус эътибор қаратади. Мутасаввиф “Маърифатул асрор” (Сирлар

маърифати) асарида тавба ҳақида бундай дедилар: Тавба уч хил бўлади: макбул тавба, мавкуф тавба (тўхтаган) тавба, мардуд (номакбул, рад этилган) тавба. [1:17]

1) Макбул тавбанинг аломати: у тоат ва унинг аҳлидан ҳаловат туйиши; гуноҳ ва унинг ахлининг даҳшат (кўркув) туйиши.

2) Мавкуф (тўхтаган) тавбанинг белгиси қуйидагича: тоатнинг ҳаловатини ҳеч тан олмайди, балки тоатдан алам (ранж) тортади. Лекин уни тарк этмай, унда сабрли бўлади.

3) Мардуд (рад этилган, қабул бўлмаган) тавбанинг белгиси эса ужб, яъни (манманлик, худбинлик) ва кибрли бўлиш.

Мутасаввиф зажр (гуноҳдан қайтариш) [1:17] ҳақида бундай дейдилар: зажр уч жиҳатдан бўлади.

Биринчиси: илмдан бўладиган зажр. Албатта, зажр ёмонликка тез қайтади. Ёмонлик соҳиби агар заиф бўлса, камдан кам унга қайтади;

Иккинчиси; ақлдан бўладиган зажр. Бу илм зажридан кучлироқдир. Ақл зажри соҳиби қийинчилик, оғриқ ва жидду жаҳд билан гуноҳдан қайтади;

Учинчиси: имон зажри. Бу ақл зажридан ҳам кучлироқ бўлади. Имон зажри соҳиби гуноҳдан ҳаловат билан айтади. У тоатда сабот кўрсатади. Унинг гуноҳдан қайтиши Аллохдандир. Бу зажрлар орасида энг кучлисидир. Бу зажр соҳиби қайтарилган ишга ҳеч қачон қайтмайди.

Умумий хулоса қилиб айтганимизда:

1. Ҳаким Термизий нафс тушунчасини қуйидаги “Макрун нафс” (Нафс макри), “Адабун нафс” (Нафс одоби), “Риёзатун нафс”, “Наводирул усул” асарларида ёритган.

2. Нафсни 4 тури борлиги: аммора, лаввома, мулҳима, мутмаина айтиб, аммора ва мулҳимани тарбиялаш зарур деган.

3. Нафсни инсон фитратида эҳтиёж даражасидан оша уни меъёрга солишни талаб этишга эътибор берган.

4. Нафсни меъёрга солиш ва тарбиялашда сабр, қаноат, ақл, тавба, рўза, ҳалоллик ва поклик ғоясини илгари сурган.

5. Термизий инсон фитратини нафсоний ва раббонийга ажратади. Инсон илоҳий, аслига уйғун бўлиши учун нафсни таниши, жиловлаши ва тарбиялаши лозим.

6. Инсон ўзини англаши, ўзлигини билиши учун нафсни таниши ва тарбиялашини Термизий илм даражасида тадқиқ этган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий. Маърифатул асрор. (Сирлар маърифати). Таржимон: Абдулҳамид Муҳаммад Турсунов. Т.: “Мовароуннаҳр” 2017.
2. Абуабдуллох Муҳаммад бин Али ал-Ҳаким ат-Термизий. Бадв уш-шаън. Форс тилидан Рамазон Абдуллаев таржимаси. “Сино” журнали №7, 2002.
3. Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мустамлий ал-Бухорий. Шарх ат-Таърифу ли-мазҳаб ат-тасаввуф (форс тилида). 5 жилдлик. Муҳаммад Равшан томонидан нашрга тайёрланган. 1,2,3,4,5-жилдлар. Техрон: “Асотир”. 1984-1987.
4. Абулҳасан Али бин Усмон ал-Жуллобий ал-Ҳужвирий ал-Ғазнавий. Кашф ул-махжуб. Валентин Жуковский тайёрлаган танқидий матн. Қосим Ансорий наشري. “Техрон”: 1376 ҳ.
5. Ал-Ҳаким Ат-Термизий. Яширин масалалар (Масоил ал-Макнуна). Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти. Самарқанд-2019.
6. Ал-Ҳаким Термизий. Ғоврул умур. Қоҳира, 2002.
7. Аҳмад Абдурахим Сойиҳ. Ас-Сулуқ индал Ҳаким Термизий ва масодируху минас сунна. Қоҳира, 1988.
8. Вазийх Аҳмад Абдуллох. Ал-Ҳаким ат-Термизий вал иттижаҳатуз завқийя. Искандарийя, 1989.
9. Иброҳимжон Усмонов. “Наводирул усул” хикматлари. Т.: Фан, 2009.
10. Обиддин Махмудов. Фарзанднома. Тошкент. Ўқитувчи. 2018.
11. Ҳаким Термизий. Наводирул усул фи аходисир Расул. Байрут, 1992. IV.
12. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. - Т.: Истиқлол, 1999.
13. Навоий асарлари луғати. Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.